

13. STARPTAUTISKAIS SEMINĀRS „LATVIEŠU RAKSTI UN RAKSTI BALTIJĀ 16.–19. GADSIMTĀ – PĒTNIECĪBAS AKTUALITĀTES UN PROBLĒMAS“

2023. gada 13. janvārī notika jau 13. starptautiskais starpdisciplinārais seminārs „Latviešu raksti un raksti Baltijā 16.–19. gadsimtā – pētniecības aktualitātes un problēmas“. Seminārs pēc divu gadu pārtraukuma atkal norisinājās klātienē, šoreiz arī pirmo reizi ārpus Latvijas Universitātes. Savas mājīgās telpas semināram laipni piedāvāja Latvijas Nacionālā bibliotēka, iekļaujot to LNB sarīkojumu ciklā „Latviešu grāmatai 500“. Daudzveidīgā pasākumu programma par godu pirmajam latviešu valodā iespēstajam tekstam (1525) norisinās no 2021. līdz 2025. gadam un izceļ nozīmīgākos procesus, kas iekustinājuši un attīstījuši latviešu rakstītā un iespēstā vārda izplatību.

Seminārā šogad piedalījās mazāk pētnieku no ārvalstīm, nekā tas bija parasts pēdējos gados, bija pārstāvētas Latvijas, Lietuvas un Zviedrijas augstskolas un pētniecības iestādes. Taču tas nekādi nemazināja sarīkojuma zinātnisko kvalitāti. Visi 12 nolasītie referāti bija gan saistoši, gan bagāti ar jaunām idejām un atradumiem par latviešu rakstu un to valodas vēstures procesiem 17.–19. gadsimtā.

Pirmā semināra puse bija veltīta 17. gadsimta tekstiem un to valodai. Onomastikas speciāliste **Renāte Siliņa-Piņke** (LU Latviešu valodas institūts) savā referātā „Tipoloģisks skatījums uz vietvārdiem Georga Manceļa vārdnīcā (1638)“ pievērsās vārdnīcas otrās daļas „Phraseologia Lettica“ divvalodu Kurzemes un Vidzemes vietvārdu sarakstam, analizējot vācu valodā lietoto vietvārdu darināšanas modeļus. 82 vārdnīcā ievietotie vietvārdu pāri atklāj, ka vācu valodā pārsvarā pārņemti un adaptēti latviešu (vai lībiešu) vietvārdi, kaut gan retumis ir vērojams arī pretējais

virziens. Otrs izplatītākais vietvārdu darināšanas modelis ir neatkarīga paralēlforma, proti, katrā valodā tiek lietots atšķirīgs vietvārds. Nākamā grupa ir tulkotie vietvārdi. Nenozīmīga loma ir hibrīddarinājumiem.

Lietuviešu pētniece **Ernesta Kazakēnaite** (*Kazakēnaite*, Viļņas Universitāte) nolasiņa referātu „Leksiskās izmaiņas trešajā Georga Manceļa Zīraka gudrības grāmatas izdevumā (1671)“. Pētījuma mērķis – noskaidrot, vai un cik leksikas ziņā trešais grāmatas izdevums atšķiras no iepriekšējiem un kas tieši no Manceļa izmantotiem vārdiem vairs nav uzskatīts par piemērotu, paturot prātā, ka šis izdevums parādījās jau pēc tulkotāja nāves un pie tā strādājuši citi (kāds vai kādi no Rīgas mācītājiem). Salīdzinot 1671. un 1643. gada izdevumus, tika atrastas 86 leksiskās izmaiņas: 10 reižu tulkojumā nomainīti lietvārdi, pa 5 – īpašības vārdi un vietniekvārdi, 18 – darbības vārdi, 6 – apstākļa vārdi, 12 – prievārdi, 30 – saikļi un partikulas. Novērojama blīvāka maiņu koncentrācija tulkojuma pirmajā pusē. Izmaiņu motivācija ir gana daudzveidīga, taču jāatzīst, ka lielai daļai gadījumu nav viennozīmīga skaidrojuma un maiņu izcelsme joprojām ir atklāts jautājums.

Everitas Andronovas (LU Mākslīgā intelekta laboratorija) referāts bija vēlētīts 17. gs. beigu latviešu baznīcas lūgšanām, kas atspoguļo centienus nostiprināt Zviedrijas baznīcas likumus Vidzemē. Balstoties iepriekš veiktajos Jāņa Strauberga (1936) un Haralda Biezā (1973) pētījumos, tika izskaidrots kultūrvēsturiskais konteksts, kā arī tekstuālās atšķirības 1693. un 1696. gadā iespiestajās baznīcas lūgšanās. Tāpat tika pieminēts arī 17. gs. beigu lūgšanas rokraksts, ko piedēvē Rīgas mācītājam Liborijam Depkinam. Sīkāk tika apskatītas rakstības, gramatikas un leksikas atšķirības iespiestajos avotos, kas rāda pārejas procesu no vecākas, Manceļa, tradīcijas uz jauno, t. s. Ādolfija-Fīrekera rakstību.

LU Latviešu valodas institūta pētniece **Anna Frīdenberga** savā referātā „*Atdegt, aizsirgt, apbaudīt*. Priedēkļverbi Kristofa Fīrekera vārdnīcā“ pievērsās būtiskai problēmai, ar ko sastopas „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas“ (LVVV, <https://tezaurs.lv/lvvv/>) veidotāju grupa, rakstot vārdnīcas šķirkļus. Šajā vārdnīcā raksturīgi, ka verbam seko vairāku atvasinātu priedēkļverbu uzskaitījums. Atvasinājumu skaits atšķiras, tomēr Fīrekers ir aktīvi izmantojis visus 11 latviešu valodas verbu darināšanai raksturīgos priedēkļus *aiz-(āz)*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-(ūz)*, kā arī formantu *caur-*, šos darinājumus klasificēdams par saliktajiem verbiem (pretstatā vienkāršajiem). Gan teorētiskajās nostādnēs, gan piemēros Fīrekera manuskriptos konstatējamas paralēles ar Heinriha Ādolfija gramatiku (1685), kas balstīta uz Fīrekera materiāliem. Vārdnīcā ir verbi, kuri pārstāvēti ar pilnu priedēkļverbu rindu, piemēram, *art*, *augt*, *šaut*, *sist*, daudz atvasinājumi minēti verbiem *adīt*, *zagt*, *bāzt*, *dzīt*, *jemt*, *mest* u. c. Aplūkojot priedēkļus abos Fīrekera vārdnīcas norakstos, var konstatēt pamanāmas atšķirības starp manuskriptiem, piemēram, ir verbi, kuriem pirmajā manuskriptā nav doti priedēkļverbi, bet otrajā tie ir uzskaitīti. Lielas grūtības sagādā šo priedēkļverbu semantika, jo nereti tie citos 17. gadsimta tekstos nav lietoti, bet sastopami tikai Fīrekera vārdnīcā.

LU klasiskās filoloģijas profesore **Ilze Rūmniece** nolasīja referātu „*Kvadrātveidīgs*: kādas leksēmas dzīve Baltijas 17. gs. okacionālajos tekstos“, kurā aplūkoja grieķu vārda τετραγώνος ‘četrstūru, kvadrātveidīgs’ lietojumu sava laika latīņu tekstos. Pamatmateriāls referātam – Johana Ludovici okacionālais dzejolis, kas veltīts Rīgas superintendanta, Sv. Pētera baznīcas mācītāja, Rīgas akadēmiskās ģimnāzijas rētorikas, poētikas, vēstures un teoloģijas profesora Johana Brēvera apbedīšanas ceremonijai. LU Akadēmiskās bibliotēkas krājumos atrastajā latīņu tekstā ir viens interesants grieķu leksēmas iespraudums – ΤΕΤΑΓΩΝΟΣ (‘četrstūrainis’; latīņu analogs – *quadratus* ‘kvadrātveidīgs’). Konteksts ļauj novērtēt šīs leksēmas nozīmi un ētisko semantiku, jo ar to koncentrēti izteiktas īpašības, kuras piemitušas neapšaubāmi labam un krietnam cilvēkam. Negaidītā grieķu leksēmas parādīšanās latīņu tekstā šādā personas novērtējuma kontekstā, iespējams, varētu liecināt gan par teksta autora rētorisko izglītību, balstoties antīkās rētorikas galveno speciālistu – grieķa Aristoteļa un romieša Kvintiliāna – tekstos (kas to laiku izglītībā bija pašsaprotami), gan par gados jaunā autora vēlmi parādīt savas zināšanas, prasmi studijās lasīto un apgūto attiecīgi pielietot. Referāta noslēgumā uzdodams retorisks jautājums: vai latviešu valodā (un citās „dzīvajās“ valodās) un tekstos šī metafora – ‘četrstūrainis, tātad stabils vai pat perfekts, nevainojams’ – arī varētu būt sastopama.

Valodniece, LVVV projekta vadītāja **Anta Trumpa** (LU Latviešu valodas institūts) referātā „*Tvert* un tā atvasinājumi latviešu valodas senajos tekstos: īpatnējas nozīmes“ skaidroja, vai no mūsdienām atšķirīgā šo vārdu semantika ir avotteksta ietekmēti kalki vai arī patstāvīgas latviešu valodas nozīmes, kas līdz mūsdienām ir zudušas. *Tvert* un tā atvasinājumu lietojums tika aplūkots trīs lielās grupās: vārdi, kam piemīt sēma ‘tvert, ķert’, ‘turēt’ un ‘glābt, glābties’. Referentes secinājumi: 1) pamatā *tvert* un tā atvasinājumi senajos tekstos apzīmē fizisku, nevis kognitīvu darbību izsakošus jēdzienus; 2) atsevišķos gadījumos 17. gadsimtā atvasinājumi no *tvert* ir kalki no avottekstā minētiem vārdiem, un parasti tie ir okacionāli lietojumi (piemēram, *satvert* ‘sacerēt, sarakstīt’ < vācu *verfassen* ‘t. p.’, *aiztvert* ‘uzbrukt’ < vācu *angreifen* ‘t. p.’); 17. gs. jēdziena ‘glābiņš, patvērumš’ izteikšanai rakstu valodā jau bija nostiprinājies vārds *patvērumš*.

Literatūrzinātniece **Beata Paškevica** (LNB) nolasīja referātu „Lieldienu spēle *Parunāšana par Jēzus augšāmcelšanos* Frīdriha Bernharda Blaufūsa daiļrades kontekstā“. Tas bija veltīts LU Akadēmiskās bibliotēkas Misiņa bibliotēkas Latviešu draugu biedrības fondā glabātam dzejojumam ar nosaukumu *Parunāšana par Jēzus augšāmcelšanos* (LU AB M „LDB 5411“). Dzejojums ir aleksandrieša pantmērā sacerēta vai arī atdzejota Lieldienu notikumam veltīta Lieldienu jeb pasijas spēle ar lomu sadalījumu un melodiju norādēm. Iespējams, dzejojums domāts uzvedumam baznīcā draudzes ietvaros. Dzejojumā ir tradicionālas kopš viduslaikiem kanonizētas daļas. Rokraksts zināms divos eksemplāros, viens no tiem ir Frīdriha Bernharda Blaufūsa, otrs ir Heinriha Baumaņa autogrāfs. Blaufūsa variantā ir daži Baumaņa variantā iztrūkstoši panti, kas, ņemot vērā citus Blaufūsa tekstus, īpaši dzejojumu

vācu valodā „Vidzemes pieminekļi“, kā arī biogrāfiskas nianse varētu būt norāde uz Blaufūsa autorību.

LU Literatūras, mākslas un folkloras institūta pētnieces **Gintas Pērles-Siles** referāta „Mācītāja Frīdriha Daniela Vāra latviešu tautasdziesmas izpratne“ mērķis bija atklāt pirmā latviešu tautasdziesmu krājuma „Palmariēšu dziesmu krājums“ (1808) savācēja mācītāja Frīdriha Daniela Vāra uzskatus par latviešu tautasdziesmām. Kontekstuālā pieeja, jo īpaši atziņas par publicētu un (vai) arhīvos uzkrātu tekstu konteksta rekonstrukciju, izvēlēta kā piemērotākā Vāra tautasdziesmu izpratnes atklāšanai. Pētījuma bāzi veido Palsmanes un Aumeisteru mācītāja Vāra ķeizarienei Katrīnai II sniegtās ziņas par draudzi, sarakste ar Rūjienas mācītāju un krājuma izdevēju Gustavu Bergmani, kā arī paša krājuma analīze. 19. gs. sākumā publicēto pirmo latviešu tautasdziesmu un ziņģu krājumu publicēšana iezīmē tautasdziesmu pāreju no latviešu kultūras telpas vāciskajā, tādējādi kļūstot par citas sociālās grupas naratīva sastāvdaļu. Lai gan publicēšanas apstākļi un laiks „Palmariēšu dziesmu krājumu“ iekļauj romantisma ideju kontekstā, tomēr vācēja Vāra uzskatu analīze par vadošo vākuma tapšanā liek uzskatīt apgaismības ideju un koloniālo attieksmju fonu.

Literatūras un kultūras vēsturnieks **Pauls Daija** (LNB) savā referātā „Brīvmūrnieku dziesmas latviešu literatūrā? (18. gs. otrā puse – 19. gs. sākums)“ sniedza ieskatu tajos 18. gs. otrās puses un 19. gs. sākuma latviešu tulkotās dzejas tekstos, kuru oriģināli atrodami vācu brīvmūrnieku dziesmu grāmatās. Šādus tekstus izdevies atrast Gotharda Frīdriha Stendera, Aleksandra Johana Stendera, Kristofa Reinholda Girgenzona dzejas krājumos, kā arī žurnālā „Latviska Gada Grāmata“. Šķiet, pirmais, kurš norādījis uz saikni starp latviešu apgaismības laikmeta tulkoto dzeju un brīvmūrnieku dziesmām, bija Kārlis Dziļleja. Iespējas izmantot tiešsaistes digitālās bibliotēkas ir ļāvušas papildināt viņa rīcībā bijušās ziņas. Virkne jautājumu šajā tēmā pagaidām paliek neatbildēti vai atbildami tikai hipotēžu līmenī: kāpēc šīs dziesmas tika tulkotas latviski, vai tulkotāji bija brīvmūrnieki u. tml. Katrā ziņā šo dzejas tekstu izpēte atklāj intriģējošu šķautni daudzveidīgajā latviešu tulkotās dzejas ainavā, ilustrējot to, kā latviešu literatūrā ienāca brīvmūrnieku ētiskajai un estētiskajai kultūrai raksturīgas iezīmes.

Akadēmiķe **Ilga Jansone** (LU Latviešu valodas institūts) referātā „Priekšvārdi leivu apdzīvotajā teritorijā (pēc 1826. gada Vidzemes dvēseļu revīzijas materiāliem)“ iepazīstināja ar priekšvārdiem atsevišķās leivu kādreiz apdzīvotās teritorijas muižās. Tās ir Ādama muiža, Dūres muiža, Ilzenes muiža, Kalnamuiža, Tūjas muiža, Zeltiņu muiža. Leivi bija dienvidigauņu valodā runājoši iedzīvotāji, kas pirms vairāk nekā 400 gadiem apmetās vai tika izmitināti Vidzemes ziemeļaustrumos. Pētījuma pamatā ir Latvijas Valsts vēstures arhīva 199. fonda, 1. apraksta, 423., 85., 159., 175 (1), 213., 433 (1) lieta, kur izrakstīti no Ādama muižas 182 (96 vīriešu, 86 sievietes), no Dūres muižas – 268 (121 vīriešu, 147 sievietes), no Ilzenes muižas – 1013 (476 vīriešu, 537 sievietes), no Kalnamuižas – 2636 (1384 vīriešu, 1252 sievietes), no Tūjas muižas – 589 (340 vīriešu, 249 sievietes), no Zeltiņu muižas – 1356 (696 vīriešu, 660 sievietes)

priekšvārdi. Visās muižās kopumā minēti 73 vīriešu priekšvārdi un to varianti. Tikai vīriešu priekšvārds *Jānis* visās muižās pārsniedz 5% robežu. Visās muižās sastopami arī vīriešu priekšvārdi *Andris, Kārlis, Dāvis, Gusts, Indriķis, Jakobs, Juris, Pēteris, Reinis, Rečs, Simons*. Visās muižās kopumā minēti 62 sieviešu priekšvārdi un to varianti. Sieviešu priekšvārdi *Anna, Grieta, Līze* visās muižās pārsniedz 5% robežu. Visās muižās sastopami arī sieviešu priekšvārdi *Katrīna, Dārte, Ilze, Liene, Maija, Mare*. Īpaši leiviem raksturīgs varētu būt vīriešu priekšvārds *Jaak* un sieviešu priekšvārdi *Mahrja, Mahrje, Marje, Ahle, Ohla, Ohle*.

Pazīstamā valodniece **Dzintra Paegle**, kas pēdējos gados pievērsusies savas dzimtās Suntažu puses 19. gs. darbinieku likteņiem un viņu devumam latviešu rakstu vēsturē, nolasīja referātu „Reinholda Gustava fon Klota jubileja 1855. gadā Johana Teodora Bērenta un Kārļa Hūgenbergera atspoguļojumā: notikums un rakstītāju valoda“. Tajā tika atklāti 19. gs. vidus notikumi – 1855. gada 12. jūnijā notikušās Evaņģēliski luteriskās baznīcas Vidzemes konsistorijas ģenerālsuperintendanta Reinholda Gustava fon Klota (1780–1855) 50 darba gadu svinības mācītāja amatā Rīgas Svētā Jēkaba baznīcā, Klota mājās un Melngalvju namā. Klota godināšana analizēta pēc diviem rakstiem „Latviešu Avīzēs“ 1855. gada 23. jūnijā. To autori ir mācītāji Johans Teodors Bērents, kurš garus gadus kalpojis Vidzemes Suntažu draudzē (1808–1850), un Kārlis Hūgenbergers, kurš ilgstoši bijis mācītājs Kurzemes Ārlavas un Piltenes draudzē (1814–1851). Padziļināti aplūkotas abu tekstu latviešu valodas leksikas, fonētikas un gramatikas īpatnības. Visumā tā ir 19. gs. vidum raksturīgā rakstu valoda (pirms jaunlatviešiem), bet Hūgenbergera tekstā iezīmējas arī dažas kurzemnieku valodas īpatnības – *pēršs, liegi, ikkaters*, kā arī dzejnieka poētiskums – *liegi ērģeles skani modās* u. c.

Semināru noslēdza **Pētera Vanaga** (Latvijas Universitāte / Stokholmas Universitāte) referāts „Kā latvietes par kundzēm un jaunkundzēm kļuva. Leksikas izmaiņas 19. gs. otrajā pusē“. Tajā tika analizētas mūsdienu un vēsturiskās latviešu valodas lietvārdu leksēmas, kas līdzās nozīmes pamatkomponentam ‘sieviete’ ietver arī cieņas izteikšanas un (vai) sociālā stāvokļa raksturojuma komponentus – *gaspaža, madāma, dāma* un *kundze; jumprava, preilene, mamzele, freilene, kundziene, kundzene* un *jaunkundze*. Aplūkota minēto leksēmu parādīšanās un lietojuma maiņa 16.–19. gs. laikā, īpašu uzmanību pievēršot procesiem 19. gs. vidū un otrajā pusē. Nepilna gadsimta laikā pagodinoša sievietes apzīmējuma semantiskais lauks latviešu valodā ir piedzīvojis būtiskas izmaiņas. To veicināja latviski runājošās kopienas nepieciešamība, kā arī apzināta vēlēšanās sekot procesiem, kas notika sabiedrībā kopumā dominējošajā vācu valodas kopienā. Taču reizē ar nacionālo atmodu līdzās vācu valodas un sabiedrības iesaistīšanai nozīmīgu lomu iegūst arī nacionālās identitātes aspekts, līdz ar ko lietojumā nostiprinās jaunās latviskās leksēmas *kundze* un *jaunkundze*, aizguvumiem atstājot sekundāras vai perifēras funkcijas.

Referenti tāpat atbildēja uz daudziem jautājumiem, diskusijas norisinājās arī semināra pārtraukumos un nobeigumā. Dalībnieki bija priecīgi par iespēju atkal tikt klātienē, kad sarunas neierobežo konferenču platformas iespējas. Tomēr turpmāk

varbūt jādomā, ka būtu vērts dot iespēju referātus vērot arī attālināti, lai paplašinātu klausītāju loku, jo interese noteikti būtu, kā to rādīja iepriekšējo gadu attālinātie semināri. Nobeigumā vēlreiz gribas pateikties gan semināra rīkotājiem, gan atbalstītājiem, gan dalībniekiem par iedvesmas pilno un rosinošo dienu.

Pēteris Vanags
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
pvanags@latnet.lv